بسم الله الرحمن الرحيم

سرشناسه: حافظ، شمس‌الدین محمد، - ۷۹۲ ق.
عنوان قراردادی: دیوان
عنوان و نام پدیدآور: دیوان حافظ بر اساس نه نسخه کامل کهن مورخ به سالهای ۸۱۳ تا ۸۲۷ هجری قمری / تدوین و تصحیح رشید عیوضی.
وضعیت ویراست: ویراست ۲.
مشخصات نشر: تهران : امیرکبیر، ۱۳۸۵.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۰۴۱-۹
وضعیت فهرست نویسی: فاپا (چاپ دوم)
یادداشت: چاپ سوم: ۱۴۰۳.
موضوع: شعر فارسی -- قرن ۸ ق
شناسه افزوده: عیوضی، رشید ، مصحح.
رده بندی کنگره: ح۱۳۸۵ ۴۲۴ PIR۵
رده بندی دیویی: ۸فا۱/۳۲
شماره کتابشناسی ملی: ۸۵-۱۰۴۱۷م

دیوان

حافظ

براساس نُه نسخهٔ کامل کهن
مورخ به سالهای ۸۱۳ تا ۸۲۷ هجری قمری

تدوین و تصحیح
دکتر رشید عیوضی

دیوان حافظ

دیوان حافظ

بر اساس نُه نسخهٔ کامل کهن
مورخ به سال‌های ۸۱۳ تا ۸۲۷ هجری قمری

تدوین و تصحیح
رشید عیوضی

دیوان حافظ

بر اساس نُه نسخهٔ کامل کهن
مورخ به سال‌های ۸۱۳ تا ۸۲۷ هجری قمری

تدوین و تصحیح: دکتر رشید عیوضی

چاپ اول ▲ ۱۳۷۹ ▲
چاپ سوم ▲ ۱۴۰۳ ▲ ۱۰۰۰ نسخه ▲

چاپ و صحافی: واژه‌پرداز اندیشه ▲

دفتر مرکزی: تهران، خیابان جمهوری اسلامی،
تقاطع خیابان سعدی، پلاک ۲
شمارهٔ تماس: ۲-۰۲۱۳۳۹۰۰۷۵۱ و ۶۱۲۸
کدپستی: ۱۱۴۳۸۱۷۸۱۸

amirkabirpub.ir
@amirkabirpubco

مؤسسهٔ انتشارات امیرکبیر
© همهٔ حقوق محفوظ است.

به نام خداوند جان و خرد

گریهٔ شام و سحر شُکر که ضایع نگشت
قطرهٔ باران ما گوهر یکدانه شد

نسخهٔ حاضر که تقدیم دوستداران حافظ می شود چاپ سوّم همان نسخه‌یی‌ست که در اسفند ماه ۱۳۷۶ منتشر شد و در مهر ماه سال ۱۳۷۷ در « یادروز حافظ » در شیراز لوح سپاس و جایزهٔ ویژهٔ بنیاد فارس شناسی بدان تعلّق گرفت و در بهمن ماه همان سال در شانزدهمین دورهٔ معرّفی کتاب سال ، در زمینهٔ تحقیقات ادبی «کتاب سال » شناخته شد و مصحّح به دریافت لوح سپاس و جایزهٔ اوّل مفتخر گردید .

برخود عین فرض می‌دانم که از همهٔ عزیزانی که حاصل کوشش چندین سالهٔ اینجانب را به دیدهٔ قبول نگریسته و تشویقم فرموده‌اند از صمیم قلب سپاسگزاری کنم و توفیق همهٔ آنان را در خدمت به فرهنگ و ادب ایران زمین از خداوند متعال مسألت نمایم .

□

چاپ اوّل کتاب حاضر در دو مجلّد تهیّه شده بود : مجلّد اوّل شامل مقدّمه و متن اشعار و مجلّد دوّم حاوی ترتیب توالی ابیات ، اختلاف نسخه ها و یادداشتها . در چاپ دوّم از درج ترتیب توالی ابیات و یادداشتها صرف نظر کردیم تا در یک مجلّد فراهم آید . منابع و اختلاف نسخه های هر شعر را در ذیل آن آوردیم و از درج اختلاف نسخه های نادرست که برای عموم فایده‌یی چندان نداشت صرف نظر کردیم . امّا در چاپ سوم نسخهٔ ۸۲۳ نیز بر منابع هشتگانه افزوده شد و چنان صلاح دیدیم که نسخه‌یی مستند مشهود بر اساس نه کهن‌ترین

نسخهٔ کامل شناخته شده در یک مجلّد به محقّقان و دوستاران حافظ تقدیم کنیم تا علاقه‌مندان بتوانند به آسانی بدون مراجعه به اصل هریک از آن نه نسخه هم دربارهٔ کار ما داوری کنند و هم در تحقیقات خود از آن استفاده نمایند. ازین روی هرغزل را در یک صفحه و منابع و ترتیب توالی ابیات هرنسخه واختلافات نسخ را بی‌کم و کاست در صفحهٔ مقابل در معرض دید خوانندگان قرار دادیم. البتّه نخست در نظر داشتیم مانند دیوان حافظ دانشگاه تبریز براساس سه نسخهٔ کامل کهن که چاپهای دوم و سوم آن ازسوی مؤسسّهٔ انتشارات امیرکبیر منتشر شد درمورد اختلاف ضبطها مطابق همان روش پرفسور ریتر هم منابع متن و هم منابع اختلاف ضبطها را در حاشیه نشان بدهیم ولی با وجود تعدّد منابع یعنی نه نسخهٔ اساس حصول این آرزو متعسّر شد و ناچار از نیّت خود چشم پوشیدیم و فقط اختلاف ضبطها را در حاشیه درج کردیم.

در بازنگری دیوان برای چاپ سوم نکاتی دیگر نیز مورد توجّه قرار گرفته است که مکمّل روش تصحیح است و مهمّ‌ترین آنها این است که در تصحیح علمی دیوان حافظ مصحّح باید ضبطهایی را که از دیرباز با آنها انس و الفت یافته است از ذهن خود بزداید آنگاه با پرهیز از هرگونه جانبداری فقط بر اساس اصول علمی به گزینش ضبطها بپردازد. ما در تهیّهٔ دو چاپ پیشین نتوانسته بودیم رشتهٔ الفت با ضبطهای مأنوس را به طور کامل بگسلیم ولی خوشبختانه درین بازنگری این توفیق به حاصل آمد و در قریب هشتاد مورد از ضبطهای انتخابی پیشین عدول کردیم و امیدواریم که به نزدیکترین صورت اصلی اشعار حافظ نزدیکتر شده باشیم. موارد این تجدید نظرها و همچنین موارد اختلافات نسخهٔ حاضر را با تصحیحات دیگر درکتاب «حافظ برتر کدام است؟» می‌توان دید.

□

در اینجا وظیفهٔ خود می‌دانم که از محبّتهای بی‌دریغ مدیران و کارکنان صدیق مؤسسّهٔ انتشارات امیرکبیر سپاسگزاری و اظهار امتنان بکنم. توفیق همهٔ آنان را در خدمت به فرهنگ ایران اسلامی از خداوند متعال خواهانم.

رشید عیوضی

بهار ۱۳۸۳

فهرست

فهرست

الف) مقدّمه

مقدّمه	هفده
کیفیّت تدوین و تصحیح نسخهٔ حاضر	بیست و یک
الف) منابع مورد استفاده	بیست و دو
ب) روش تدوین و تصحیح	بیست و چهار
۱. تشخیص غزلهای اصیل	بیست و چهار
۲. ترتیب توالی ابیات	بیست و هشت
۳. تصحیح اشعار	سی
۴. تدوین اشعار	سی و دو
غزلیّات	سی و سه
قصاید	سی و سه
مثنویّات	سی و چهار
ترکیب بند	سی و پنج
قطعات و فردیّات	سی و پنج
رباعیّات	سی و شش
ج) مشخّصات منابع و نشانه‌ها	سی و هشت
طبقه‌بندی نسخه‌ها	چهل و هفت
توضیحات لازم	چهل و نه
فهرست اشعار	پنجاه و سه

ب) متن

دیوان مولانا شمس الدّین محمّد حافظ شیرازی	۱
مقدّمهٔ جامع دیوان	۳
غزلیّات	۱۳
قصاید	۹۸۵
مثنویّات	۱۰۰۵
ترکیب بند	۱۰۱۹
قطعات و فردیّات	۱۰۲۳
رباعیّات	۱۰۵۳
فهرست نامها	۱۰۶۵

مُقدّمه

بِاسْمِهِ تَعالیٰ

مُقدّمه

مدد از خاطر رندان طلب ای دل ور نی
کارْ صعب است مبادا که خطایی بکنیم

دیوان حافظ در زمان حیات وی تدوین نشده است و اشعاری به خطّ خود او نیز در دست نیست . ازین روی تصحیح علمی و شایستهٔ این دیوان عزیز از بایسته‌ترین کارها در زمینهٔ تحقیقات ادبی به شمار می‌رود .

□

رحمت خدای تعالی بر علاّمه محمّد قزوینی که نخستین بار دیوان پاکیزه و پیراسته‌یی از اشعار حافظ به دوستاران وی اهدا کرد و راه رسیدن به نسخه‌یی نزدیکتر به متن اصلی اشعار او را نشان داد .

همچنین شاد باد روان استاد دکتر پرویز ناتل خانلری که با تهیّهٔ نسخه‌یی پاکیزه‌تر با پشتوانهٔ چهارده منبع کهن راه وصول به آرمان بزرگ تهیّهٔ نسخهٔ مطلوب اشعار خواجه را هموار کرد .

و نیز مشکور باد اجر همهٔ محقّقان و صاحب نظرانی که در زمینهٔ تصحیح یا توضیح اشعار حافظ از صرف وقت و بذل جهد دریغ نورزیدند .

□

از دیوان حافظ هم اکنون دو نسخهٔ مصحّح مهمّ در دست است که هر یک خصوصیّاتی ویژه دارد :

نخستین از آن دو ، نسخهٔ مصحّح مرحوم محمّد قزوینی‌ست که چاپ اوّل آن در سال ۱۳۲۰ به هزینهٔ وزارت فرهنگ انتشار یافت .

مرحوم قزوینی با اساس قرار دادن یک نسخهٔ مورّخ کهن یعنی نسخهٔ معروف ملکی مرحوم سید عبدالرّحیم خلخالی که به سال ۸۲۷ هـ . ق. کتابت شده[۱] و با استفادهٔ کامل از سه نسخهٔ کهن بدون تاریخ استنساخ و با بهره‌گیری بسیار محدود از پنج نسخهٔ خطّی دیگر[۲] و حدّاقل هفت نسخهٔ چاپی[۳] گرد و غباری را که طیّ قرون و اعصار بر چهرهٔ سخن حافظ نشسته بود با شجاعت علمی خود بزدود .

این نسخه که از پشتوانهٔ دقّت نظر و امانت علمی مرحوم قزوینی برخوردار بود مقبول نظر محقّقان واقع شد و اگر انتقاداتی هم به عمل آمد در آن حدّ نبود که خللی در بنیان آن پدید آورد .

با در نظر گرفتن امکانات محدود آن زمان انصاف باید داد که آن مرحوم بهترین نسخهٔ دیوان حافظ را تهیّه کرد و از این رهگذر منّتی عظیم بر گردن ادب پارسی و دوستاران حافظ دارد ـ رحمة الله علیه .

امّا دوّمین از آن دو نسخهٔ مهمّ عبارت است از نسخهٔ مصحّح زنده‌یاد استاد دکتر پرویز ناتل خانلری که چاپ اوّل آن به سال ۱۳۵۹ در سلسلهٔ انتشارات بنیاد فرهنگ ایران و چاپ دوّم آن با اندک تجدید نظر به سال ۱۳۶۲ از طرف انتشارات خوارزمی منتشر گردید .

استاد خانلری با تهیّه و تنظیم این نسخهٔ گران قدر هشت منبع دیگر بر شش منبع موجود و شناختهٔ اشعار خواجه بیفزود و گنجینه‌یی مستند به چهارده منبع کهن در اختیار محقّقان اشعار حافظ قرار داد .

شش منبع شناختهٔ پیشین به ترتیب سالهای انتشار اینهاست :

۱. نسخهٔ مورّخ به سال ۸۲۷ از آنِ مرحوم سیّد عبدالرّحیم خلخالی ،

۱. دیوان حافظ ، به اهتمام محمّد قزوینی و دکتر قاسم غنی ، مقدّمه ، ص مز
۲. همانجا ، ص عه ، تنبیه
۳. همانجا ، ص فط

حاوی ۴۹۵ غزل غیر مکرّر ، این نسخه بار اوّل به سال ۱۳۰۶ به تصحیح خود مرحوم خلخالی منتشر شد و بار دیگر اساس طبع نسخهٔ مصحّح مرحوم قزوینی قرار گرفت که پیشتر از آن سخن رفت و نسخهٔ عکسی آن نیز به همّت آقای شمس‌الدّین خلخالی خلف صدق مرحوم خلخالی در بهار سال ۱۳۶۹ منتشر شد و در دسترس محقّقان قرار گرفت .

۲. ۱۵۲ غزل از مجموعه‌یی در بریتیش میوزیوم (لندن) به نشانهٔ add. 27/261 مورّخ به سالهای ۸۱۳ و ۸۱۴ که به تصحیح استاد دکتر پرویز ناتل خانلری به سال ۱۳۳۷ در سلسلهٔ انتشارات سخن منتشر شد .

۳. نسخهٔ مورّخ به سال ۸۲۴ ، متعلّق به آقای سیّد هاشم علی سبزپوش از فضلای هند ، حاوی ۴۳۵ غزل و مقدّمهٔ جامع دیوان ، نخستین چاپ این نسخه به تصحیح آقایان دکتر سیّد محمّدرضا جلالی نایینی و دکتر نذیر احمد به سال ۱۳۵۰ از طرف آستان قدس انتشار یافت .

۴ و ۵ و ۶. سه نسخهٔ مورّخ به سالهای ۸۱۳ ، ۸۲۲ و ۸۲۵ از آنِ کتابخانه‌های «ایا صوفیا» ، «روان» و «نور عثمانیّه» ، به ترتیب حاوی ۴۵۵ و ۴۳۸ و ۴۸۹ غزل . این سه نسخه نسخ اساس دیوان حافظ دانشگاه تبریز است که به تصحیح اینجانب و همکار ارجمندم آقای دکتر اکبر بهروز به سال ۱۳۵۶ در سلسلهٔ انتشارات مؤسّسهٔ تاریخ و فرهنگ ایران دانشگاه تبریز منتشر شد .

امّا هشت منبع دیگر که استاد خانلری در اختیار محقّقان قرار داد به ترتیب تاریخ کتابت ازین قرارند :

۱. ۴۱ غزل مکتوب به سال ۸۰۷ در جُنگ شماره ۵۵۵ کتابخانهٔ دست‌نویس‌های شرقی آکادمی علوم تاجیکستان[۱].

۲. ۳۶ غزل مکتوب به سال ۸۱۱ در مجموعهٔ شماره ۱۵۸۹ کتابخانهٔ کوپرلو احمد .

۳. ۱۵۳ غزل در مجموعهٔ مورّخ به سال ۸۱۶ کتابخانهٔ ایاصوفیا .

۱. این ۴۱ غزل به سال ۱۳۵۰ با مقدّمه‌یی از بانو کلثوم گلیموا به زبان تاجیکی نشر شده بود (مقدمه‌یی برتدوین غزلهای حافظ ، ص ۷۳) ولی همهٔ محقّقان بدان دسترسی نیافته بودند .

۴. نسخهٔ مورّخ ۸۱۸ کتابخانهٔ حیدرآباد هند ، حاوی ۴۱۵ غزل .[۱]

۵. نسخهٔ مورّخ ۸۲۱ متعلّق به آقای دکتر اصغر مهدوی ، حاوی ۳۹۸ غزل .

۶. ۲۴۴ غزل در سفینه‌یی متعلّق به آقای دکتر اصغر مهدوی ، مورّخ به سال ۸۳۶ .

۷. ۴۷ غزل در جُنگی متعلّق به فقید سعید میرزا جعفر سلطان‌القرّایی که در خلال سالهای ۸۱۷ تا ۸۳۶ نوشته شده است . این جُنگ اکنون در تملّک کتابخانهٔ مجلس می‌باشد .

۸. نسخهٔ کتابخانهٔ عزّت قویون اوغلو به نشانهٔ IST. 8-1 ، حاوی ۳۵۷ غزل . این نسخه تاریخ استنساخ ندارد ولی به تشخیص استاد خانلری گمان نمی‌رود از نیمهٔ اوّل قرن نهم جدیدتر باشد .

با گذشتن نزدیک به چهل سال از زمان انتشار نسخهٔ مصحّح مرحوم قزوینی و کشف و شناخته شدن نسخه‌هایی ارجمند و کهن‌تر از نسخهٔ مورّخ ۸۲۷ تصحیح مجدّد دیوان حافظ نیازی اجتناب‌ناپذیر و انتشار نسخهٔ مصحّح شادروان خانلری پاسخ بدین نیاز بود .

□

پس از آن که « دیوان حافظ » دانشگاه تبریز به تصحیح اینجانب و دوست و همکار عزیزم دکتر اکبر بهروز بر اساس سه نسخهٔ کامل کهن مورّخ به سالهای ۸۱۳ ، ۸۲۲ و ۸۲۵ منتشر شد به این فکر افتادم که با در دست بودن پنج نسخهٔ کامل کهن یعنی سه نسخهٔ مزبور و دو نسخهٔ مورّخ ۸۲۴ و ۸۲۷ که قبلاً چاپ و منتشر شده بود می‌توان دیوانی تهیّه کرد که متن آن به اشعاری که آخرین بار از زیر قلم حافظ بیرون آمده نزدیکتر باشد . ازین روی با شوقی وافر به انجام دادن این

۱. این نسخه توسط شادروان استاد سعید نفیسی در جلد ششم مجلّهٔ فرهنگ ایران زمین به سال ۱۳۳۷ معرّفی شده بود (مقدمه‌یی برتدوین غزلهای حافظ ، ص ۶۴) .

امر دشوار میان بستم. یکی دو سالی سرگرم مطابقه و مقایسه و انتخاب ضبط‌ها بودم که «دیوان حافظ» مصحّح استاد خانلری منتشر شد و چشم دوستاران حافظ را روشن ساخت. با ملاحظهٔ این دیوان اندیشهٔ تدوین و تصحیح دیوان حافظ در بوتهٔ اجمال افتاد. چند ماهی در مطالعه و بررسی دیوان مصحّح استاد گذشت و سرانجام به این نتیجه رسیدم که اگرچه ایشان در تهیّهٔ نسخهٔ منقّح خود از بذل عنایت دریغ نفرموده‌اند ولی با روشی که برگزیده‌اند باز جای آن دارد که کوششهایی مجدّد در زمینهٔ تدوین و تصحیح این دیوان به عمل آید.

تردّد خاطر کاملاً برنخاسته بود که با حضرت استاد اجلّ دکتر منوچهر مرتضوی اتّفاق ملاقات افتاد. دیدار ایشان مانند همیشه حلّ مشکلات بود. استاد پس از آگاهی از ماجرا به ادامهٔ کار و اِتمام آن تشویقم فرمودند و بعد از آن نیز راهنمایی‌های گران قدر ایشان پیوسته چراغ فرا راه و گره‌گشای مشکلات و مُمِدّ اتمام کار بوده است. زندگانی پربرکتشان دراز باد.

پس دوباره بر سرِ تصمیم پیشین بازگشتم و کار تدوین و تصحیح دیوان را از سر گرفتم و حاصل سالها کوشش عاشقانه و مستمرّ همین دیوان حاضر است که به دوستاران حافظ تقدیم می‌شود.

خداوند متعال را سپاسگزارم که عمر و فرصتی عطا فرمود تا این کار شگرف و دشوار به پایان آمد.

کیفیّت تدوین و تصحیح نسخهٔ حاضر

این نکته مورد اتّفاق است که اشعار حافظ در زمان حیات وی تدوین نشده و علاقهٔ جامعان دیوان به تکمیل آن باعث آمده است که حتّی در کهن‌ترین نسخهٔ کامل شناختهٔ موجود نیز که فقط بیست و یک سال پس از وفات خواجه تدوین و کتابت شده اشعاری راه یابد که انتساب قطعی آنها به خواجه دشوار می‌نماید. همچنین محقّقان اتّفاق نظر دارند در این که غالب اختلاف ضبط‌ها ناشی از بررسی مداوم حافظ در اشعار خود و تهذیب و تنقیح آنها بوده است و معلوم

نیست ضبط کدام غزل در کدام نسخه از نسخ کهن مطابق با آخرین نظر خواجه می‌باشد . بنابرین در تدوین و تصحیح این دیوان باید روشی اختیار شود که مصحّح را به سرمنزل مقصود یعنی تهیّهٔ نسخه‌یی کمال مطلوب نزدیکتر گرداند و حصول این نیّت جز با اتّکا به «منابع قابل اعتماد» و «اعمال روشی دقیق و احتیاط آمیز در تدوین و تهیّهٔ متن» امکان پذیر نخواهد بود .

الف) منابع مورد استفاده

خوشبختانه هم اکنون نه نسخهٔ کامل و دو نسخهٔ ناقص و دو منتخب کهنِ مورّخ در دست است که در فاصلهٔ زمانی ۱۵ تا ۳۵ سال بعد از وفات خافظ نوشته شده‌اند و این گنجینهٔ عظیم «منابع قابل اعتماد» ی ست که نیل به آرمان بزرگ تهیّهٔ نسخه‌یی نزدیک به نسخهٔ نهایی دیوان حافظ را نوید می‌دهد .

ما از منابع کهن یاد شده نه نسخهٔ کامل مورّخ را برای تهیّهٔ نسخهٔ حاضر کافی تشخیص دادیم . تاریخ استنساخ این نه نسخه از ۸۱۳ تا ۸۲۷ هـ . ق. می‌باشد ، یعنی در فاصلهٔ زمانی ۲۱ تا ۳۵ سال پس از درگذشت حافظ نوشته شده‌اند و فعلاً این نه نسخه را می‌توان کامل‌ترین ، کهن‌ترین و قابل اعتمادترین منابع اشعار حافظ دانست .

چنان که پیشتر گفتیم پنج نسخه از نه نسخهٔ اساس نسخهٔ حاضر یعنی نسخه‌های مورّخ ۸۱۳ ، ۸۲۲ ، ۸۲۴ ، ۸۲۵ و ۸۲۷ قبل از انتشار نسخهٔ مصحّح استاد خانلری شناخته بود و هر یک اساس طبع‌هایی نیز قرار گرفتهٔ بود . امّا دو نسخه مورّخ ۸۱۸ و ۸۲۱ اوّل بار در گنجینهٔ استاد خانلری معرّفی شد .

در نسخهٔ حاضر از نسخه‌یی دیگر نیز استفاده شده است که قبلاً در هیچ یک از نسخه‌های مصحّح مورد استفاده قرار نگرفته و آن نسخهٔ مورّخ ۸۱۹ قونیه می باشد .

همچنین گفتنی‌ست که در نسخهٔ حاضر از اصل نسخهٔ مورّخ ۸۲۷ که چاپ عکسی آن در بهار ۱۳۶۹ منتشر گردید استفاده شده است . استاد خانلری نسخهٔ مصحّح مرحوم قزوینی را به عنوان نسخهٔ مورّخ ۸۲۷ مورد استفاده قرار

داده است . از آنجا که نه چاپ خود مرحوم خلخالی نشان دهندهٔ تمام عیار نسخهٔ مزبور است[1] و نه مرحوم قزوینی اختلافات نسخهٔ مصحّح خود را با اصل آن نسخه نشان داده است می‌توان گفت که نسخهٔ مورّخ ۸۲۷ نیز برای اوّلین بار در نسخهٔ حاضر به شیوهٔ علمی مورد استفاده قرار گرفته است .

ذکر این نکته نیز ضروری است که در دو چاپ پیشین استفاده از نسخهٔ مورّخ ۸۲۳ برای ما مقدور نشده بود . خوشبختانه امکان استفاده از نسخهٔ مزبور در چاپ سوم فراهم گشت .

□

برخی از محقّقان علاقه دارند که همهٔ نسخ مکتوب در قرن نهم جمع آوری گردد تا پس از آن با بررسیهای لازم نسخهٔ نهایی دیوان حافظ تهیّه شود ، ولی ناگفته پیداست که چنین کوششهایی اگر به درستی و آگاهانه انجام بگیرد همان نتیجه‌یی را در بر خواهد داشت که می‌توان با چند نسخهٔ مکتوب در ربع اوّل قرن نهم به دست آورد زیرا هر نسخه‌یی که بعد از این تاریخ استنساخ شده یا رونویسی از نسخه‌های موجود است یا تدوین جدیدی‌ست بر اساس مدارک همان نسخه‌ها یا خود آن نسخه‌ها .

□

پس از بررسی‌های لازم و مقابلهٔ این نه نسخه یقین حاصل شد که هیچ یک از آنها بدون واسطه از روی دیگری استنساخ نشده است . ازین روی هر نه نسخه را اساس طبع حاضر قرار دادیم تا اختلاف ضبط‌های هر نه نسخهٔ کامل کهن که تا سال ۸۲۷ یعنی تاریخ کتابت نسخهٔ معروف خلخالی که نخستین نسخه از چهار نسخهٔ اساس مرحوم قزوینی بوده بی‌کم وکاست در معرض دید خوانندگان قرار داشته باشد .

البتّه در گنجینهٔ استاد خانلری هفت منبع دیگر نیز هست که از منابع مهمّ به شمار می‌روند : چهار نسخه از آنها به سالهای ۸۰۷ ، ۸۱۱ ، ۱۴-۸۱۳ و ۸۱۶ استنساخ شده‌اند ولی هیچ یک نسخه‌یی کامل نیست . این چهار نسخه به ترتیب

۱. دیوان حافظ ، به اهتمام محمّد قزوینی و دکتر قاسم غنی ، ص نج ، تنبیه ۱

حاوی ۴۱ ، ۳۶ ، ۱۵۲ و ۱۵۳ غزل می‌باشند . سه نسخهٔ دیگر نیز عبارتند از نسخه‌یی ناقص دارای ۲۴۴ غزل مکتوب به سال ۸۳۶ ، منتخبی حاوی ۴۷ غزل در جُنگی مکتوب در میانهٔ سالهای ۸۱۷ تا ۸۳۸ و نسخه‌یی نزدیک به کامل دارای ۳۵۷ غزل بدون تاریخ استنساخ که به نظر استاد خانلری نباید بعد از نیمهٔ اوّل قرن نهم نوشته شده باشد .

اگرچه چهار نسخهٔ یاد شده از لحاظ تاریخ استنساخ در ردیف نسخ نه‌گانهٔ اختیاری ما می‌باشند و سه نسخهٔ دیگر نیز از منابع مغتنم محسوب می‌شوند ولی پس از بررسی کامل معلوم گردید که جزو نسخه‌های اساس قرار دادن آنها جز گران بار کردن حواشی حاصلی ندارد .

□

ناگفته نماند که با وجود نه نسخهٔ کامل کهن در قریب بیست مورد از منابع دیگر استفاده کرده‌ایم . البتّه همهٔ آن موارد را در ضمن اختلاف نسخه‌ها نشان داده‌ایم . لازم به یادآوری‌ست که بیشتر موارد استفاده ازین منابع غالباً محدود به تصحیح غلطهایی‌ست که حتّی با تصحیح قیاسی نیز قابل رفع بود ولی از دیدگاه تصحیح علمی متون در هر صورت اتّکا به منابعی ولو درجهٔ دوّم یا سوّم قابل اعتمادتر از تصحیح قیاسی‌ست مگر در مواردی ناگزیر که آن هم در نسخهٔ حاضر بیش از هشت مورد پیش نیامده است .

ب) روش تدوین و تصحیح

در تهیّهٔ دیوان حافظ چهار مسأله مطرح است :

۱. تشخیص غزلهای اصیل ، ۲. ترتیب توالی ابیات ،
۳. روش تصحیح اشعار ، ۴. تدوین اشعار .

۱. تشخیص غزلهای اصیل

استاد خانلری در مورد تشخیص غزلهای اصیل چنین نوشته‌اند : « بنای کار ما بر این بوده است که با تکیه بر چهارده نسخهٔ اساس آنچه را مسلّماً از حافظ

می‌شمردیم در اینجا ثبت کنیم. امّا گاهی غزلی تنها در یک نسخه وجود داشت یا گاهی در دو نسخه. با این حال یا گویندهٔ آن را می‌شناختیم و بنابراین آن غزل را نمی‌توانستیم در ردیف آثار حافظ بیاوریم، یا شعر به قدری سست و ضعیف بود که انتساب آن به خواجه حافظ دشوار می‌نمود... امّا همهٔ غزلهایی را که در نسخه‌های اساس ما وجود داشت و بنا به ملاحظات مذکور در متن نگنجیده است در جلد دوّم زیر عنوان ملحقات قرار دادیم تا بعد درستی یا نادرستی انتساب آنها به حافظ آشکارتر شود.» (ص ۱۱۴۲).

انصاف باید داد که استاد خانلری در تشخیص غزلهای اصیل حافظ اصابت نظر قابل تحسین داشته‌اند. ایشان ۴۸۵ غزل را از آن خواجه تشخیص داده و در متن آورده‌اند. البتّه شمارهٔ غزلها در دیوان به ۴۸۶ بالغ شده ولی چنان که آن مرحوم خود متوجّه شده و توضیح داده‌اند (ص ۱۲۱۱) قطعهٔ «خسروا گوی فلک در خَم چوگان تو باد» به سبب آن‌که در اکثر نسخه‌ها ضمن غزلها ضبط شده درین دیوان نیز جزو غزلها آمده است.

□

در نه نسخهٔ ما مجموعاً ۵۲۲ غزل غیر مکرّر ضبط شده است. پس از بررسی‌های لازم ازین ۵۲۲ غزل ۴۸۵ غزل را مطابق طرز تفکّر و شیوهٔ بیان حافظ تشخیص دادیم و در متن آوردیم ولی ۳۷ غزل را که چه از نظر محتوی و چه از نظر طرز بیان تفاوت محسوسی با اشعار حافظ دارند نتوانستیم در کنار غزلهای اصیل بیاوریم. ۳۶ غزل ازین ۳۷ غزل را استاد خانلری در مجلّد دوّم زیر عنوان «ملحقات» آورده‌اند، ازین روی نیازی به آوردن ملحقات ندیدیم. از آنجا که نسخهٔ ق (۸۱۹) جزو منابع نخ نبوده یکی از غزلهای الحاقی این نسخه در «ملحقات» نخ نیامده است. این غزل در جامع نسخ حافظ ذیل شماره ۴۲۲ ثبت شده است.

ضمناً باید گفت که در ضمن غزلهایی که در متن آورده‌ایم گاهی ابیاتی هست که یا نسخه بدل بیت متن است یا از ابیاتی ست که به اغلب احتمال حافظ

خود آنها را کنار گذاشته است ولی در یکی دو نسخه آنها را آورده‌اند . ما این قبیل ابیات را به صفحهٔ مقابل بردیم تا هم انسجام غزل حفظ شود و هم آن ابیات در دسترس خوانندگان باشد .

□

آمار غزلهای ضبط شده در نسخ نه‌گانه به ترتیب نشانهٔ نسخه ، تاریخ کتابت ، تعداد غزلهای هر نسخه ، تعداد غزلهایی که در متن آورده‌ایم و تعداد غزلهایی که الحاقی شمرده‌ایم بدین شرح است :

آ	۸۱۳	۴۵۵	۴۵۳	۲
ه	۸۱۸	۴۱۵	۴۱۱	۴
ق	۸۱۹	۴۳۰	۴۱۹	۱۱
م	۸۲۱	۳۹۸	۳۹۴	۴
ر	۸۲۲	۴۴۲	۴۳۵	۷
گ	۸۲۳	۴۵۸	۴۵۳	۵
س	۸۲۴	۴۳۴	۴۳۴	۱
ن	۸۲۵	۴۸۹	۴۷۵	۱۴
خ	۸۲۷	۴۹۵	۴۸۴	۱۱

و آمار پشتوانهٔ غزلهای « متن » از لحاظ ضبط در نسخ نه‌گانه چنین است :

۲۱۵ غزل	در ۹ نسخه
۱۵۴ غزل	در ۸ نسخه
۸۲ غزل	در ۷ نسخه
۱۳ غزل	در ۶ نسخه
۱۳ غزل	در ۵ نسخه
۶ غزل	در ۴ نسخه
۱ غزل	در ۲ نسخه
۱ غزل	در ۱ نسخه

چنان که ملاحظه می‌شود از ۴۸۵ غزل متن پشتوانهٔ یک غزل دو نسخه و یک غزل فقط یک نسخه از نسخ نه‌گانه می‌باشد . ازین دو غزل ، غزل زیر در دو نسخهٔ ۸۲۵ و ۸۲۷ آمده است :

ای روی ماه منظر تو نوبهار حسن
خال و خط تو مرکز لطف و مدار حسن

و غزل زیر فقط در نسخهٔ ۸۲۷ :

صبح است و ژاله می‌چکد از ابر بهمنی
برگ صبوح ساز و بده جام یکمنی

اگرچه قلّت منابع این دو غزل موجد تردید در اصالت آنها تواند بود ولی با توجّه به این که طرز تفکّر و سبک بیان در آنها دور از شیوهٔ حافظ نیست و برخی از منابع قابل توجّه[1] نیز آنها را ضبط کرده‌اند نتوانستیم از آوردن آنها در متن خودداری کنیم .

همچنین در مورد غزلِ « برو به کار خود ای واعظ این چه فریاد است ... » (غزل ۳۲ متن) که استاد دکتر خانلری در بخش بعضی از لغات و تعبیرات (ص ۱۱۷۵) از آنِ سلمان ساوجی بودن آن را پذیرفته و چنین اظهار کرده‌اند که : « امّا چون در هفتْ نسخهٔ اساس کار ما این غزل جزء دیوان حافظ ثبت شده است ناچار آن را در متن آوردیم اگرچه با مقایسه با آثار حافظ و خصوصاً غزل دیگری با همین وزن و قافیه و با مطلع ذیل « بیا که قصر امل سخت سست بنیاد است / بیار باده که بنیاد عمر برباداست » این غزل تاحدّی سست وخام جلوه می‌کند...» ، باید توجّه داشت که این غزل در مثنوی « جمشید و خورشید » سلمان ساوجی آمده است . در میان ابیات این مثنوی در حدود چهل غزل از دو بیتی تا نه بیتی تحت عنوان « غزل » جای داده شده است . با اندکی توجّه معلوم می‌شود که هیچ یک ازآنها چه ازلحاظ بیان و چه ازنظر مضامین تناسبی با غزل مورد بحث ندارد ؛

(۱) غزل «ای روی ماه منظر تو ...» علاوه بر دو نسخهٔ یاد شده در ۱۵ نسخهٔ دیگر و غزل «صبح است و...» علاوه بر نسخهٔ ۸۲۷ در چهار نسخهٔ دیگر از نسخ مکتوب در قرن نهم ضبط شده‌اند (دیوان حافظ ، به‌تدوین دکتر سلیم نیساری ، ذیل غزلهای مزبور) .

بنابرین با توجّه به این که این غزل در شش نسخه از نه نسخهٔ اساس ما و نیز در چند نسخهٔ مکتوب در قرن نهم مانند نسخه‌های کتابخانهٔ عزّت قویون اوغلو ، نسخهٔ مورّخ ۸۶۲ آقای دکتر یحیی قریب و نسخهٔ ۸۹۴ دانشگاه پنجاب پاکستان ضبط شده است و طرز بیان و مضامین آن دور از سبک حافظ نیست کنار گذاشتن آن را دور از روش علمی دیدیم و در متن آوردیم .

□

ناگفته نماند که برخی از محقّقان صحّت انتساب چند غزل دیگر را نیز با تردید تلقّی می‌کنند، ولی تا وقتی‌که دلیل قاطعی درین مورد پیدا نشود نمی‌توان آنها را از دیوان خواجه کنار گذاشت .

بدین ترتیب تعداد غزلهایی که در نسخهٔ حاضر آمده با تعداد غزلهای نسخهٔ مصحّح استاد خانلری برابر است جز این که غزل شماره ۳۵۷ نسخهٔ حاضر در نسخهٔ خانلری ضمن دو غزل (غزلهای شماره ۳۵۷ و ۳۵۸) و بالعکس غزلهای شماره ۴۲۴ و ۴۲۵ نسخهٔ حاضر در نسخهٔ خانلری ضمن یک غزل (غزل شماره ۴۲۶) آمده است و قطعهٔ « خسرواگوی فلک در خَم چوگان تو باد » را که استاد خانلری ضمن غزلیّات آورده ولی بعداً آن را جزو قطعات شمرده‌اند ما در ضمن قطعات آورده‌ایم .

۲. ترتیب توالی ابیات

در مورد ترتیب توالی ابیات درین اواخر سخن بسیار رفته است ولی بدیهی‌ست که رسیدن به نتیجه‌یی قابل اطمینان درین مورد به هیچ روی مقدور نیست زیرا نه نسخه‌یی به خطّ یا مهر و نشان خواجه در دست است و نه اساساً چنین نسخه‌یی وجود داشته است . بنابرین اتّباع هر روش نامحدود برای اختیار بهترین ترتیب توالی به نتیجه‌یی قابل اعتماد منجر نخواهد شد بلکه مفتوح شدن چنین بابی مایهٔ نابسامانی بیشتر خواهد شد و یقین است که محقّقان و علاقه‌مندان حافظ هرگز بدین امر راضی نخواهند بود .

استاد خانلری در مورد ترتیب ابیات در درجهٔ اوّل حکم اکثریّت نسخ را معتبر شمرده و در صورت وجود اختلاف به تساوی از ترتیب توالی نسخه‌های کهن‌تر تبعیّت فرموده است (ص ۱۱۳۷) .

□

روشی که ما در مورد ترتیب توالی ابیات پیش گرفتیم ازین قرار است :
پس از بررسی‌های مکرّر معلوم شد که نسخه آ که کهن‌ترین نسخه‌های نه گانهٔ ما می‌باشد ازلحاظ ترتیب توالی ابیات مناسب‌ترین ترتیبها را دارد . ازین روی این نسخه را اساس ترتیب قرار دادیم و هرجا که ضرورتی قطعی ایجاب می‌کرد محلّ بیت یا ابیاتی را با نهایت دقّت و رعایت احتیاطی وسواس‌آمیز بر مبنای دیگر نسخ اساس تغییر دادیم . خوشبختانه شمارهٔ این گونه غزلها اندک است ؛ بدین توضیح که از ۴۸۵ غزلی که در نسخهٔ حاضر آورده‌ایم ۴۵۵ غزل در نسخهٔ آ آمده است . ازین ۴۵۵ غزل ۲۸۸ غزل را بی هیچ تغییری در تعداد و ترتیب ابیات آوردیم و به گمان ما اینها مناسب‌ترین ترتیب توالی را دارند . ۱۴۰ غزل دیگر درین نسخه باز دارای مناسب ترین ترتیب هستند الاّ این که یک یا چند بیت کمتر از نسخه‌های دیگر ما دارند . در این گونه غزلها ابیات ساقط را با رعایت ترتیب یک یا چند نسخه از نسخ اساس و با توجّه دقیق به تناسب آنها با ابیات پیشین یا پسین در مناسب‌ترین محلّ افزودیم . امّا در ۱۱ غزل از غزلهای ضبط شده در نسخهٔ آ ، هم بعضی از ابیات در محلّی مناسب واقع نشده و هم باز یک یا چند بیت کمتر از نسخ دیگر ما دارند ، در این گونه غزلها ابیات ساقط را با رعایت شرایط یاد شده در جای لازم افزودیم و محلّ بیت یا ابیاتی را که در جایی نامتناسب آمده بودند با رعایت احتیاط مطابق ترتیب متناسب در نسخ دیگر تغییر دادیم و در ۱۶ غزل نیز فقط برخی از ابیات را به ترتیب مذکور جابه‌جا کردیم . در مورد ۳۰ غزل دیگر نیز که در نسخهٔ آ نیامده به ترتیب مزبور عمل کرده‌ایم .

□

در خاتمهٔ این مبحث باید افزود که ما به نظر خود مناسب ترین روش را در مورد ترتیب توالی ابیات برگزیده‌ایم و امیدواریم محقّقان ارجمند با توجّه به این که تعیین معیاری قطعی برای تشخیص توالی واقعی اشعار خواجه هرگز امکان پذیر نخواهد بود با روش اختیاری ما همداستان باشند .

۳. روش تصحیح اشعار

از نسخ دیوان حافظ دو نسخه‌یی نمی‌توان یافت که در ضبط واژه‌ها و تعبیرات و حتّی گاهی در ضبط مصراعها و ابیات با همدیگر اختلافی نداشته باشند . با بررسی نسخ کهن موجود علّت اختلاف ضبط‌ها چنین به‌نظر می‌رسد :

۱. اشتباهات در ضبط واژه‌ها و تعبیرات و شمار اندکی از اختلافات از دخالت یا کم‌سوادی یا عدم دقّت نسخه نویسان می‌باشد و گذشته از آن که علاقهٔ اینان به زیبایی خطّ و پرهیز از قلم خوردگی نیز عملاً از دقّت در صحّت و مطابقت با اصل آنچه می‌نویسند می‌کاهد گاهی نیز به سایقهٔ ذوق یا باورهای خود برخی از ضبطها را تغییر می‌دهند .

۲. اختلاف ضبط‌هایی که « اساسی » محسوب می‌شود آنهاست که بر اثر توجّه دایم حافظ در اشعار خود و تهذیب و تنقیح مکرّر آنها پیدا شده است .

بدیهی‌ست که با در دست بودن نه نسخهٔ کامل کهن بیرون آمدن از تنگنای نخستین چندان دشوار نیست و با تحمّل قدری زحمت می‌توان صحیح را از سقیم و اصیل را از غیر اصیل تشخیص داد . دشوارترین مرحلهٔ تصحیح دیوان حافظ تشخیص صحیح و مستدلّ ضبط‌هایی‌ست که مطابق یا دست کم نزدیک به آخرین نظر خواجه بوده است .

□

در تصحیح هر متنی از متون کهن در صورت در دست بودن چند نسخه روش مقبول این است که کهن‌ترینِ نسخه‌ها را اساس قرار می‌دهند و نارسایی‌ها را با استفاده از نسخ متأخّر رفع می‌کنند ولی در تصحیح دیوان حافظ اتبّاع بی‌قید و شرط چنین روشی کارگشا به نظر نمی‌رسد زیرا :

(اوّلاً) نه نسخهٔ کامل کهن مورّخ که « نسخ اساس » تهیّه و تدوین نسخهٔ

غزلیات

غزلیات

۱

۱ ألا یا أیُّهَا السّاقی أدِرْ کأْساً و ناوِلْها
که عشق آسان نمود اوّل ولی افتاد مشکلها
۲ به بوی نافه‌یی کاخر صبا زان طُرّه بگْشاید
ز تاب زلف مشکینش چه خون افتاد در دلها
۳ به می سجّاده رنگین کن گرَت پیر مغان گوید
که سالک بی‌خبر نبْود ز راه و رسم منزلها
۴ مرا در منزل جانان چه امنِ عیش چون هردم
جَرَس فریاد می دارد که بر بندید محملها
۵ شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل
کجا دانند حال ما سبکباران ساحلها
۶ همه‌کارم ز خودکامی به بدنامی کشید آری
نهان کی ماند آن رازی کز ان سازند محفلها
۷ حضوری گر همی خواهی ازو غایب مشو حافظ
مَتیٰ ما تَلْقَ مَنْ تَهْویٰ دَعِ الدُّنیا وَ أهْمِلْها

نسخه‌ها و ترتیب ابیات

آ ه ق م ر گ س ن، ۷

خ، ۷: ۱ ۲ ۴ ۳ ۵ ۶ ۷

اختلاف نسخه‌ها

۱. آ: الا یا [ـ] یها السّاقی

۲. م گ ن: به بوی نافهٔ زلفی کزو گیرد دل آرامی (ن: دلارامی) ـ ر: زان زلف بگشاید / م گ ن: ز تاب آتش عشقش، ر خ: ز تاب جعد مشکینش ـ ق: چه خوان افتاد

۳. آ رنگین [ـ] گرت / گ: از راه و

۴. م گ ن: در مجلس جانان

۵. م: شبی تاریک ـ م: چنین سایل، ن: چنین هالک / م: سبکساران ـ آ: بساحلها

۶. ق م خ: کشید آخر / ه: کی ماند آن کاری ـ ق م گ ن خ: کزو سازند

۷. م: ازو غافل مشو، ر: مشو غایب ازو، گ ن: ز ما غافل مشو / گ: مقیما تلق فی‌الدّنیا ـ ن: فهی تلقی ـ ر س: من اهوی ـ ن: امهلها